

УДК 347.195.1

DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2020-4.12>

О. О. Біляєв, асистент кафедри цивільного права № 1
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ОСОБЛИВОСТІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СФЕРІ СПОРТУ

Статтю присвячено розгляду правопорушень у сфері спорту та особливостей притягнення до відповідальності учасників спортивних відносин, а саме спортсменів та спортивних організацій. Встановлено види та специфіку притягнення до відповідальності у сфері спорту.

Дослідження відповідальності у спорті відбувається крізь призму юридичної відповідальності, яка розуміється як правовідносини між суб'єктом, який порушив приписи правової норми, з одного боку, і державою в особі його органів або інших організацій, уповноважених визначити стосовно порушника міру відповідальності на підставі правових норм, з іншого боку, а також цивільно-правової відповідальності спортивних організацій як юридичних осіб за власні дії та дії спортсменів, що перебувають у складі такої організації. Відповідальність юридичної особи за дії її органів, а також учасників (засновників) виникає на загальних підставах юридичної відповідальності. Однак якщо ці дії вчинені органом з порушенням компетенції, то юридична особа не може бути визнана відповідальною за дії свого органу. Дії зазначених осіб від імені спортивної організації в її інтересах (що полягають у досягненні спортивного результату), але зі спотворенням волі останньої, яка може бути спрямована на досягнення результату лише правомірними засобами, створюють підстави для покладання відповідальності на саму організацію. Відповідальність може визначатися як механізм перерозподілу витрат, заснований на ідеї справедливого відшкодування: витрати того, чиє право порушено, переносяться на того, з чиєї вини сталося порушення.

У спеціалізованій літературі дедалі частіше зустрічаються терміни «спортивна відповідальність», «спортивно-змагальна відповідальність», «спортивні санкції», підстави виникнення, механізми та наслідки застосування яких відмінні від установлених загальним законодавством.

Аналіз видів спортивної відповідальності дає змогу виділяти основні критерії її самостійності, які можуть впливати на виділення спортивної відповідальності у самостійний вид відповідальності юридичної.

Ключові слова: спорт, відповідальність, юридична особа, спортивна організація, спортивні правовідносини.

O. O. Biliaiev. Features of responsibility in the field of sports

The article is devoted to the consideration of offenses in the field of sports and the peculiarities of bringing to justice the participants of sports relations: athletes and sports organizations. The types and specifics of prosecution in the field of sports are established.

The study of liability in sport is through the prism of legal liability, which is understood as a legal relationship between the subject who violated the provisions of the rule of law, on the one hand, and the state represented by its bodies or other organizations authorized to determine the degree of liability, on the other hand, as well as civil liability of sports organizations as legal entities for their own actions and the actions of athletes who are part of such an organization. The liability of a legal entity for the actions of its bodies, as well as participants (founders) arises on the general grounds of legal liability. However, if these actions are committed by a body in violation of its competence, the legal entity cannot be held liable for the actions of its body. The actions of these persons on behalf of the sports organization, in its interests (consisting in achieving a sports result), but with the distortion of the will of the latter, which can be aimed at achieving the result only by lawful means, create grounds for imposing responsibility on the organization. Liability can be defined as a mechanism for redistributing costs based on the idea of fair reimbursement: the costs of the person whose rights have been violated are transferred to the person whose fault the violation occurred.

In the specialized literature the term “sports responsibility”, “sports-competitive responsibility”, “sports sanctions”, the bases of occurrence, mechanisms and consequences of application of which differ from established by the general legislation more and more often meet.

The analysis of types of sports responsibility allows allocating the basic criteria of its independence which can float on allocation of sports responsibility in an independent type of legal responsibility.

Key words: sport, responsibility, legal entity, sports organization, sports legal relations.

Постановка проблеми. Разом із досягненнями сфера спорту рясніє негативними прикладами. Комерціалізація цієї сфери й бажання досягнення спортивного результату незалежно від використовуваних засобів, що впливають на репутацію як самої спортивної організації, її засновників (учасників), так і іноді представленої держави, призвели до появи таких проблем, як вживання заборонених у спорті засобів і методів (допінг), договірні матчі, спекуляції з вхідними квитками, збільшення спортивного травматизму.

У зв'язку з цим особливої актуальності набуває розроблення правового механізму протидії цим явищам. Насамперед це стосується вдосконалення механізму відповідальності у сфері спорту. Тому **метою**

статті є розгляд правопорушень у сфері спорту та особливостей притягнення до відповідальності учасників спортивних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Специфіку юридичної відповідальності в контексті характеристики видів правовідносин розглядала Р.О. Халфіна [1, с. 320–344]. Питання про специфіку юридичної відповідальності в галузі спорту у своїх роботах досліджували такі вчені, як С.В. Алексєєв, А.Е. Базикін [2, с. 108–113], О.Ю. Краснова [3, с. 124–128], І.М. Аміров [4, с. 28–32], А.В. Балаганіна [5, с. 32–36], Н.А. Овчиннікова [6, с. 111–115], М.А. Прокопець [7, с. 131–136]. В Україні дослідженню одного з аспектів цієї проблематики присвячена значна частина дисертаційного дослідження М.О. Ткалича [8, с. 12–13], звертається увага на деякі аспекти цивільної відповідальності у сфері спорту в дисертаційному дослідженні М.А. Журби [9], наукових роботах О.В. Облакової [10], М.А. Тихонової [11].

Виклад основного матеріалу. Спеціальне законодавство, що регулює питання відповідальності спортивних організацій та інших суб'єктів у сфері спорту, нині відсутнє. Закон України «Про фізичну культуру і спорт» [12] обмежується ст. 54 про цивільно-правову, дисциплінарну, адміністративну або кримінальну відповідальність осіб, винних у порушенні законодавства у сфері фізичної культури відповідно до закону. Деякою мірою це положення розвивається Законом України «Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку з підготовкою та проведенням футбольних матчів» [13], прийнятим внаслідок одержання Україною права на проведення чемпіонату Європи з футболу у 2012 році. Одними із суб'єктів відповідальності, виділених у цьому Законі, є футбольні клуби, зобов'язані завчасно попереджати органи МВС про організований виїзд глядачів із зазначенням їх кількості, виду транспортного засобу, часу виїзду та приїзду, а за невиконання зазначених вимог до них можуть бути застосовані фінансові санкції. Фактично йдеться про те, що за бажання футбольного клубу мати глядацьку підтримку під час матчів у гостях задля забезпечення найбільшого рівня безпеки органами правопорядку вся організація поїздок лягає на сам клуб. У 2015 році був прийнятий Закон України «Про запобігання впливу корупційних правопорушень на результати офіційних спортивних змагань» [14], у якому визначаються принципи діяльності із запобігання корупційним правопорушенням у сфері спорту, суб'єкти здійснення контролю за додержанням законодавства, встановлюється відповідальність за корупційний вплив на результати офіційних спортивних змагань і порушення обов'язків запобігання цьому впливу, визначаються заходи щодо усунення правопорушень, засади, нормативна база та напрями міжнародного співробітництва України з питань запобігання корупційним правопорушенням у сфері спорту.

Російський законодавець під час вирішення проблем відповідальності у сфері спорту вибрав інший шлях розвитку, відповідно до якого основні положення, спрямовані на запобігання виникненню правопорушень, втілені в базовому нормативному акті – федеральному законі «Про фізичну культуру та спорт у Російській Федерації». Так, деякі його положення передбачають установа спеціальної відповідальності для осіб, зайнятих у сфері спорту: ст. ст. 26, 26.1 спрямовані на запобігання використанню допінгу, а ст. 26.2 регулює правовідносини щодо запобігання протиправному впливу на результати офіційних спортивних змагань. Свого часу потужним імпульсом для встановлення та дослідження питань відповідальності у спортивній сфері стала низка подій, що відбулися в Росії. Так, до Федерації самбо Росії був пред'явлений позов про відшкодування шкоди на суму 1 млн. рублів. Причиною стало вбивство, здійснене російським борцем Р. Мірзаєвим [15]. Родичі загиблого вважали, що відповідальність покладається не на самого спортсмена, а на організацію, за допомогою якої він набув певних фізичних навичок. Інша подія, що сталася в Ярославлі, пов'язана з хокейною командою «Локомотив», загиблою в повному складі під час здійснення перельоту в інше місто 7 вересня 2011 року [16]. Чи повинен клуб, крім відшкодування перевізником та страховими компаніями, компенсувати родичам шкоду, пов'язану зі смертю спортсменів? Сьогодні й досі з 2014 року після проведення зимових Олімпійських ігор у Сочі до відповідальності притягаються переважно російські спортсмени, у яких були виявлені позитивні результати відібраних допінг-тестів під час проведення змагань.

Сфера корупційних правопорушень у світовому спорті має велику кількість прикладів. Так, в Італії у 2006 році в рамках корупційного скандалу, в якому фігурували провідні футбольні клуби («Ювентус», «Мілан», «Лацио» тощо), була притягнута до кримінальної відповідальності група футбольних функціонерів, а до клубів застосовані спортивні санкції, що негативно позначилось на їхньому фінансовому стані та репутації [17]. Виник такий прецедент також в Україні, коли у 2010 році футбольні клуби «Карпати» й «Металіст» були звинувачені в наявності домовленостей про результати матчу, що відбувся у рамках чемпіонату України. Органи прокуратури відмовилися порушувати кримінальну справу, посилаючись на відсутність події злочину, що підтверджувало відсутність вини у сторін, однак, провівши власне розслідування, Федерація футболу України дійшла протилежних висновків і була близька до застосування до клубів спортивних санкцій, передбачених регламентом проведення змагань. Спортивний суд у Лозанні (Швейцарія) виніс рішення у цій справі і відсторонив «Металіст» від участі в Лізі Чемпіонів у 2013/14 році. Апеляційна інстанція УЄФА відмовила в задоволенні скарги харків'ян. Цього року в чемпіонаті Вірменії за участь у договірних матчах було покарано 58 футболістів, з яких 45 призначено пожиттєву дискваліфікацію, 25 з них мають громадянство України [18].

Досліджуючи проблематику відповідальності, Г.К. Матвеев дійшов обґрунтованого висновку про відповідальність юридичної особи за дії її органів, а також учасників (засновників). Однак якщо ці дії вчинені органом з порушенням компетенції, то юридична особа не може бути визнана відповідальною за дії свого органу [19, с. 219]. Дії зазначених осіб від імені спортивної організації, в її інтересах (що полягають у досягненні спортивного результату), але зі спотворенням волі останньої, яка може бути спрямована на досягнення результату лише правомірними засобами, створюють підстави для покладання відповідальності на саму організацію. Порушенням компетенції у цьому разі буде, наприклад, наявність попередніх домовленостей про результати спортивних змагань або їх окремих складових частин. Не викликає сумніву можливість застосування до осіб, винних у порушенні законодавства у сфері фізичної культури і спорту, цивільно-правової, кримінальної, адміністративної чи дисциплінарної відповідальності згідно із законом, що відображено у ст. 54 Закону.

Визначаючи межу відповідальності для осіб, що входять до складу організації, С.М. Братусь зазначав таке: «Працівник під час виконання своїх обов'язків не протистоїть юридичній особі в ролі відмінного від неї суб'єкта права: із сумування службових дій робітників і службовців або дій членів, пов'язаних із здійсненням їх членських обов'язків, і виникає діяльність юридичної особи як цілого та її відповідальність за шкоду, заподіяну членами та працівниками, що діють в цій ролі, а не в ролі приватних осіб. Відповідальність юридичної особи в цьому разі є відповідальністю не за чужі, а за власні дії» [20, с. 211]. Дії Р. Мірзаєва необхідно розглядати тільки як такі, що здійснюються приватною особою, а не спортивною організацією в рамках її діяльності. Необхідно відзначити можливість вчинення протиправних дій, наприклад, спортсменами, тренерами саме в рамках діяльності спортивної організації. Хто буде нести відповідальність у разі смерті спортсмена, причиною якої став удар у боксі, або в результаті зіткнення в хокейному, футбольному матчі? Чи можна покласти матеріальну відповідальність на спортивну організацію в разі порушення спортсменом, тренером правил проведення змагань? У першому випадку «лінією розмежування» має стати вина заподіювача і протиправність його дій, що полягає в порушенні норм кримінального, цивільного, адміністративного права. Діючи в рамках правил, боксер може заподіяти шкоду супернику, однак його дії не матимуть винного й протиправного характеру, що не стане підставою для покладання на нього відповідальності. Відповідно, порушення таких і наявність умислу дадуть змогу застосувати міру відповідальності, яку необхідно буде кваліфікувати вже як відповідальність за дії приватної особи.

Особливо складною для суду щодо вирішення питання відповідальності стала справа, підставою для розгляду якої стали події під час матчу між англійськими футбольними клубами «Манчестер Юнайтед» та «Манчестер Сіті», у якому гравець першого Рой Кин наніс удар гравцю команди суперника, зламавши йому коліно й таким чином завчасно фактично завершивши його професійну футбольну кар'єру. Це порушення було актом помсти, і умисел заподіювача шкоди було доведено. Сам футболіст відкрито заявляв про свої наміри, говорячи про те, що вже довгий час чекав на зустріч з постраждалим футболістом на полі, щоби помститися йому за неспортивну поведінку у матчі трирічної давнини. З огляду на це виникає питання про те, як футбольний клуб «Манчестер Юнайтед» міг попередити таку поведінку гравця, яка була відвертим актом його умисної агресії, і чи доцільним є застосування відповідальності до клубу в такому разі, коли гравець діє у манері, неприйнятній футболістові. Проте суд установив, що Рой Кин мав жорсткий стиль гри й досить часто порушував правила, клуб знав про це й мав проводити з гравцем відповідну роз'яснювальну та тренувальну роботу, що мала сприяти мінімізації випадків небезпечної гри. З огляду на це клуб поніс відповідальність за дії свого футболіста [21].

В теорії держави і права під юридичною відповідальністю прийнято розуміти правовідносини між суб'єктом, який порушив приписи правової норми, з одного боку, і державою в особі його органів або інших організацій, уповноважених визначити стосовно порушника міру відповідальності на підставі правових норм, з іншого боку [22, с. 357]. Цивільно-правова відповідальність справедливо визначається Б.П. Карнаухом як «механізм перерозподілу витрат, заснований на ідеї справедливого відшкодування: витрати того, чие право порушене, переносяться на того, з чийої вини сталося порушення» [23, с. 51]. Однак у спеціалізованій літературі дедалі частіше зустрічаються терміни «спортивна відповідальність» [24; 92, с. 133], «спортивно-змагальна відповідальність» [4, с. 29], «спортивні санкції» [25], підстави виникнення, механізми та наслідки застосування яких відмінні від установлених загальним законодавством.

У процесі підготовки спортсмена та проведення змагань виникають ситуації, коли учасники допускають порушення, пов'язані зі специфікою проведення змагань, або з огляду на тактику цього виду спорту, або інші порушення, що впливають на кінцевий результат змагань. Сутність таких порушень може бути різною: порушення правил, регламентів, порядку проведення змагань, антидопінгових вимог тощо. Такі санкції, які містяться в локальних джерелах міжнародних, національних федерацій з видів спорту, дають змогу розділити їх на такі дві категорії: змагально-технічні, які настають за порушення правил проведення спортивних заходів, коли таке порушення безпосередньо пов'язано зі специфікою проведення спортивного змагання, їх зміст полягає в передачі суперникові (суперникам) порушника спортивно-технічних приписів, що містяться в правилах проведення спортивного заходу, деякої змагальнотактичної переваги; спортивно-дисциплінарні (матеріальні), сутність яких полягає в позбавленні (тимчасово або довічно) права порушника на участь у зма-

ганнях з цього виду спорту (дискваліфікація) або обмеженні його майнового положення (грошовий штраф), призначувані за порушення, безпосередньо не пов'язані із сутністю, специфічними принципами організації виду спорту, що, як правило, є такими, що мають більший ступінь суспільної небезпеки [24, с. 72].

Нині відсутність у нормативних актах згадки про спортивну відповідальність та механізм її застосування (рішення дисциплінарної комісії при федерації, рішення спортивного арбітражного суду тощо) під час накладення санкції дає деяким дослідникам можливість відносити її до різновиду корпоративної відповідальності, що впливає переважно з норм, які містяться в правилах проведення спортивних заходів, прийнятих і розроблених виключно організаціями, координуючими діяльність спортивних організацій [7, с. 132]. Це дає можливість виділити низку характерних для неї критеріїв самостійності. Підтримуючи позицію Д.А. Ліпінського [26, с. 361], зазначимо, що необхідна наявність спеціального нормативно-правового акта, який передбачає юридичну відповідальність. У світі вже існують Спортивні кодекси Франції і Бразилії. В Росії триває активна дискусія про створення аналогічного кодексу, особливості процесуального провадження. Ця відповідальність поширюється на спортивні організації, спортсменів – учасників змагань, а також на інших учасників спортивного заходу (тренери, представники спортсменів, секунданти) за наявності самостійного правопорушення (зі своєю природою об'єкта правопорушення). Дійсно, наприклад, гра рукою у футболі матиме значення правопорушення тільки з огляду на встановлені принципи, правила цієї гри, а вже в іншому виді спорту, наприклад, у баскетболі, це буде допустимо. Також враховується вид установлених несприятливих наслідків вчиненого діяння. Санкції спортивно-змагальної відповідальності також специфічні й матимуть значення тільки з огляду на сутність змагання (штрафний удар або жовта картка у футболі, двохвилинне вилучення в хокеї тощо).

На думку Ж.І. Овсєян, особливе значення для відособлення в системі юридичної відповідальності самостійного виду має так званий організаційний критерій, де «умовою визнання галузевого блоку норм в ролі галузевого інституту юридичної відповідальності є не тільки розвинена система санкцій норм шуканої галузі права, але й наявність спеціалізованих органів (насамперед, судових), уповноважених спеціально для застосування санкцій норм, співвідносних з галузевою сферою (з цією галуззю права), і особливих правил процедури застосування цих санкцій» [27, с. 34].

Самостійність спортивно-змагальної відповідальності дає змогу виділити низку її характерних ознак.

1. Вони застосовуються виключно в ході проведення спортивних змагань.
2. Санкції цього виду відповідальності настають за порушення правил проведення спортивних заходів, коли таке порушення безпосередньо пов'язано зі специфікою його проведення.
3. Спрямовані на надання супернику (суперникам) порушника спортивних правил певної переваги в поточному змаганні.

4. До цього виду відповідальності притягуються спортивні організації (наприклад, за невиконання рішень Палати по спорах ФФУ щодо Мілошевича «Карпати» оштрафовано на 25 000 гривень, а за невиконання рішення САС Лозанни по Федецькому – на 37 500 гривень, в разі невиконання рішень можуть бути застосовані фінансові санкції, такі як заборона на трансферну діяльність, переведення в нижчу лігу або зняття очок [28]), спортсмени-учасники змагань та інші його учасники (тренери, представники, секунданти).

5. Суб'єктом винесення рішення про застосування спортивно-змагальної відповідальності є суддя (рефері, арбітр). Іноді у процес рішення про накладення спортивних санкцій вступають спеціальні органи громадських спортивних організацій (наприклад, рішення арбітражної палати Інстанції з фінансового контролю клубів про накладення штрафних санкцій на вісім футбольних клубів у зв'язку з наявністю значних заборгованостей перед спортсменами, в тому числі на ФК «Арсенал» Київ, в розмірі 75 000 євро від 21 грудня 2012 року № 90 [29]), а також спортивні арбітражні суди.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Більш детальне дослідження інших видів юридичної відповідальності та їх застосування в спортивній сфері, наявність спеціального закону, регулюючого відповідальність у галузі спорту, зіграли б важливу роль у розвитку правової бази у сфері спорту.

Список використаних джерел:

1. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. Москва : Юридическая литература, 1974. 345 с.
2. Базыкин А.Е. Допинг в спорте. *Спортивное право: перспективы развития* : материалы II международной научно-практической конференции. Москва : [б. и.], 2009. С. 108–113.
3. Краснова О.Ю. О некоторых проблемах регулирования борьбы с допингом. *Спортивное право: перспективы развития* : материалы II международной научно-практической конференции. Москва : [б. и.], 2009. С. 124–128.
4. Амиров И.М. Специальная юридическая ответственность в сфере спорта. *Спортивное право: перспективы развития* : материалы международной научно-практической конференции. Москва : [б. и.], 2011. С. 28–32.
5. Балаганина А.В. К вопросу о спортивных санкциях. *Спортивное право: перспективы развития* : материалы международной научно-практической конференции. Москва : [б. и.], 2011. С. 32–36.

6. Овчинникова Н.А. Ответственность организаторов спортивных мероприятий. *Спортивное право: перспективы развития* : материалы международной научно-практической конференции. Москва : [б. и.], 2011. С. 111–115.
7. Прокопец М.А. Спортивная ответственность и спортивные санкции. *Спортивное право: перспективы развития* : материалы международной научно-практической конференции. Москва : [б. и.], 2007. С. 131–136.
8. Ткалич М.О. Спортивні клуби як учасники цивільних правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. «Цивільне право, сімейне право, цивільний процес, міжнародне приватне право». Одеса, 2009. 21 с.
9. Журба М.А. Публічне управління у галузі фізичної культури і спорту : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02. Одеса, 2017. 216 с.
10. Облакова О.В. Цивільно-правова відповідальність організаторів спортивних заходів за дії третіх осіб. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/6/11.pdf>.
11. Тихонова М.А. Юридична відповідальність у сфері спорту. URL: <file:///C:/Users/Alex/Desktop/Тихонова%20відповідальність%20спорт.pdf>.
12. Про фізичну культуру і спорт : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 1. Ст. 1.
13. Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку з підготовкою та проведенням футбольних матчів : Закон України. *Офіційний вісник України*. 2011. № 59. Ст. 2346.
14. Про запобігання впливу корупційних правопорушень на результати офіційних спортивних змагань : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/743-19#Text>.
15. Семья убитого Агафонова за «воспитание» дагестанца Мирзаева требует с Федерации самбо 1 млн. евро. URL: <http://pan.ru/search/index.php3?act=1&mn=0&word=%F0.+%EC%E8%F0%E7%E0%E5%E2&bid=37124&id=34322#34322>.
16. ХК «Локомотив» разбился в Ярославле. URL: http://www.eurosport.ru/ice-hockey/khl/2011-2012/story_sto2940848.shtml.
17. Коррупционный скандал в итальянском футболе. 2006. URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Коррупционный_скандал_в_итальянском_футболе_\(2006\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Коррупционный_скандал_в_итальянском_футболе_(2006)).
18. Кого уличали и как наказали за договорные матчи. URL: <https://footballua.tv/news/87506-prestuplenie-i-nakazanie-kogo-ulichali-i-kak-nakazyvali-za-dogovornye-matchi>.
19. Матвеев Г.К. Вина в советском гражданском праве. Киев : Изд-во Киевского государственного университета им. Т.Г. Шевченко, 1955. 306 с.
20. Братусь С.Н. Субъекты гражданского права. Москва : Госюриздат, 1950. 367 с.
21. Keane charged by FA. URL: http://news.bbc.co.uk/sport2/hi/football/teams/m/man_utd/2236929.stm.
22. Цвік М.В., Ткаченко В.Д., Рогачова Л.Л. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Харків : Право, 2002. 432 с.
23. Карнаух Б.П. Вина як умова цивільно-правової відповідальності : монографія. Харків : Право, 2014. 224 с.
24. Амиров И.М. Юридическая ответственность в сфере спорта (вопросы теории и практики) : учебное пособие. Уфа : УЮИ МВД РФ, 2006. 281 с.
25. Маргулис М.А. Нормотворчество корпоративных объединений в области спорта : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Москва, 2005. 31 с.
26. Липинский Д.А. Общая теория юридической ответственности : дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01. Самара, 2004. 487 с.
27. Овсепян Ж.И. Юридическая ответственность и государственное принуждение (общетеоретическое и конституционно-правовое исследование). Ростов-на-Дону : Эверест, 2005. 276 с.
28. «Карпаты» могут опять лишиться очков. URL: <http://sport.mail.ru/news/football-foreign/20568214>.
29. Рішення Інстанції по фінансовому контролю. URL: <http://ru.uefa.org/protecting-the-game/club-licensing-and-financial-fair-play/news/newsid=1954542.html>.